

Het jaar 2009 stond voor Amersfoort in het teken van de verjaardag van de stad. Een belangrijke taak van de stadsarcheologen was dit feest een historische inhoud te geven en daarom waren er tal van publieksgerichte activiteiten. Een kleine greep: begin 2009 verscheen een kinderboek en educatief programma voor de basisschoolleerlingen van Amersfoort onder de naam de “Ivoren dolk”, op de Appelmarkt voerden de stadsarcheologen een opzienbarende opgraving uit onder de ogen van vele duizenden belangstellenden en diverse publicaties over de geschiedenis van Amersfoort met bijdragen van de stadsarcheologen verschenen. 2009 was ook het jaar dat de regionale samenwerking met de buurgemeenten Leusden, Bunschoten en Soest bezegeld werd met contracten.

Dat er ook nog veel opgravingen – niet alleen in Amersfoort, maar ook in Bunschoten en Leusden – door de stadsarcheologen werden uitgevoerd, is in het onderstaande overzicht te lezen.

AMERSFOORT

Kelders onder de Muurhuizen

Regelmatig vinden grondwerkzaamheden in kelders van de Muurhuizen plaats. De stadsarcheologen maken dan afspraken met de bewoners om waarnemingen te kunnen doen. Belangrijke reden van onderzoek is het traceren van de eerste stadsmuur van rond 1300. Dit is bij een aantal van dit soort waarnemingen ook gebeurd. De stadsmuur bevindt zich in veel gevallen direct onder de voorgevel van het latere muurhuis. Zoals bij de panden Muurhuizen 139-141, vlakbij de Kamperbinnenpoort, waar in 2009 archeologische waarnemingen hebben plaatsgevonden. Aan de andere zijde van deze stadspoort is de situatie iets gecompliceerder, hier staan veel huizen met een aanbouw aan de straatkant. De vraag is of de oorspronkelijke voorgevel, die verborgen achter de aanbouw ligt, ook hier de oude stadsmuur volgt, zoals dat bij de in het noorden gelegen muurhuizen het geval is. Aan deze zijde zijn waarnemingen gedaan onder Muurhuizen 109, het zgn. secretarishuisje, en onder Muurhuizen 33, het voormalige Sint-Elisabethziekenhuis.

Bij Muurhuizen 33 werd de kelder onder het gehele pand verdiept. Dit huis behoort tot de oudste muurhuizen. Het is al gebouwd voor het jaar 1501, toen de grond grenzend aan de oude stadsmuur officieel door de stad werd verkocht voor bebouwing. Bij de observatie kon worden vastgesteld dat ook hier de – oorspronkelijke – voorgevel stond op een fundering van grote bakstenen. Het formaat, 27x13x7 cm, komt overeen met wat elders wordt geïnterpreteerd als de stadsmuur van circa 1300 (gemiddelde lengtemaat van de bakstenen van de eerste stadsmuur is 28 cm). Zeer opvallend is de zeer zware fundering van de achtergevel van Muurhuizen 33. Deze achtergevel moest natuurlijk wel zo zwaar gefundeerd worden, omdat deze in feite staat in de – zachte – vulling van de, bij de stadsmuur

De middeleeuwse beschoeiing, gemaakt van afgedankte scheepsdelen, gevonden bij het onderzoek op de Appelmarkt.

behorende, gracht. Bij het uitgraven van de kelder werden ook enkele waterputten en een mogelijke fundering van een bierbrouwoven gevonden.

De kelder van het secretarishuisje, was weliswaar niet in verbouwing, maar de geboden kans om hier enkele observaties te doen, is door de stadsarcheologen aangegrepen enkele metingen te verrichten. De oorspronkelijke voorgevel bestaat uit een formaat bakstenen dat iets kleiner is dan die van de eerste stadsmuur: 26 x 13,5 x 6,5 cm. Dit sluit niet uit dat het toch de stadsmuur betreft, het verschil is daardoor te gering; de maatvastheid moet niet overschat worden. Verder waren in dit muurfragment het restant van een steunbeer en een boogfragment te zien.

Evenals bij Muurhuis 33, is hier bij Muurhuis 109, aan de voorzijde, om het huis te vergroten, een nieuwe gevel gebouwd. In beide gevallen is de extra ruimte ongeveer twee meter. Het is ongeveer de breedte – of diepte – van de weermuur (het plateau dat diende voor de verdediging van de muur, waarvan de sporen in de zijmuur van Tinnenburg zijn te zien), die tegen de stadsmuur was aangebouwd. Is het mogelijk dat hier een relatie mee is, omdat bijvoorbeeld er destijds nog delen van de weermuur overeind stonden of omdat het bij het perceel behoorde?

Appelmarkt

Met enige tussenpozen heeft tussen mei 2009 en oktober 2009 het Centrum voor Archeologie van de Gemeente Amersfoort op de Appelmarkt een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit volgde op een eerder onderzoek op het plein, uitgevoerd in december 2008 (zie het Jaaroverzicht, in Jaarboek 2009). Aanleiding voor het onderzoek was het voornemen van de gemeente ondergrondse afvalcontainers te plaatsen en vervolgens het plein opnieuw in te richten. De Appelmarkt is een driehoekig plein dat even ten noorden van de Sint-Joriskerk ligt, tussen Groenmarkt en Havik, een oude bocht in de rivier de Eem. Het terrein zal in zijn vroegste fase erg nat en veelvuldig overstroomd zijn geweest. De vroegste aanwijzing voor menselijk ingrijpen in het terrein houdt direct verband met deze natte omstandigheden.

Op het terrein zijn verschillende ophogingslagen gevonden. Dit zijn pakketten zand, opgeworpen om het terrein op te hogen. In deze lagen is een grote verscheidenheid aan vondstmateriaal aangetroffen. Behalve aardewerkvondsten, waaronder een complete steengoed kruik zijn veel leer en houtvondsten gedaan, die door de invloed van het hoge grondwater, goed geconserveerd zijn. De oudste ophoging is met behulp van deze vondsten in de 13^e eeuw gedateerd. Deze eerste ophogingslaag was niet afdoende; over het hele onderzoeksterrein ligt een pakket verspoeld zand dat eerder genoemd ophogingspakket afdekt. Uit verscheidene profielen blijkt dat aan de noord en oostzijde van het plein lange tijd water heeft gestaan. Langs dit water is nog in de 13^e eeuw een beschoeiing geplaatst. Deze beschoeiing loopt vanaf het Havik met een bocht richting de Groenmarkt. De beschoeiing bestond uit verticaal geplaatste palen met daar tussen vlechtwerk. In het westen (tegen het Havik aan) zijn, in plaatst van vlechtwerk, planken gebruikt. De planken zijn herbruikte scheepsplanken, afkomstig van een koggeachtig schip. Ter hoogte

van de Groenmarkt is de beschoeiing langs een brede bakstenen muur geplaatst, die als kademuur is geïnterpreteerd. Ter hoogte van de beschoeiingplanken zijn de resten van een huis dat in de 14^e / 15^e eeuw wordt gedateerd aangetroffen. Ten noorden van dit huis is een aantal ingegraven beertonnen gevonden, met daarin aardewerk uit de 14^e eeuw.

In de loop van de 14^e eeuw is de waterloop dicht geraakt en verloor de beschoeiing zijn functie. Min of meer op de lijn van de beschoeiing is een bakstenen muur gebouwd, die aan de buitenzijde (de noord en oostzijde) was versterkt met steunberen. De grond zal hier nog altijd nat en slap zijn geweest, door de steunberen aan de buitenzijde van de muur te plaatsen kon worden voorkomen dat de muur zou wegzakken of instorten. De muur heeft een groot terrein omheind en wordt als de immunitetsmuur van het kapittel van Sint Joris geïnterpreteerd. Dit kapittel is vanaf de 14^e eeuw aan de Sint-Joriskerk verbonden, waarbij de kerk tot kapittelkerk wordt verheven. De tien kanunniken, waaruit het kapittel bestond, hebben binnen de immunitet gewoond, die op basis van historische gegevens gesitueerd werd in de omgeving van Groenmarkt, Appelmarkt en Papenhofstede.

Binnen de aangetroffen immunitetsmuur zijn verschillende sporen van bewoning aangetroffen, in de vorm van gebouwen, waterputten en afvalkuilen. Eén van de gebouwen is zichtbaar door brand verwoest, want op de funderingen is een brandlaag aangetroffen. Deze laag wordt dankzij aardewerk vondsten begin 16e eeuw gedateerd. De andere resten worden afgedekt door een laag die ook uit het begin van de 16e eeuw dateert. De brandlaag wordt gekoppeld aan de grote stadsbrand uit 1520, waarbij een groot deel van Amersfoort in vlammen opging. De gebouwen zijn na de brand vrijwel direct herbouwd, ook de immunitetsmuur wordt opnieuw opgebouwd, zij het zonder de steunberen. Op de plaats van de steun-

beren wordt een straat aangelegd. In samenhang met de nieuwe bebouwing is een aantal afvalkuilen gevonden. Het materiaal dat in deze kuilen is gevonden dateert tussen het begin van de 16^e eeuw en het einde van de 16^e / begin 17^e eeuw. Deze datering komt overeen met de periode waarin de bebouwing en de immuniteitsmuur op de Appelmarkt worden ontmanteld. Het terrein wordt dan ingericht als het plein zoals we het tegenwoordig ook nog kennen.

Koesteeg 13

In december 2009 vond een kleine opgraving plaats op het perceel Koesteeg 13. Bij de sloop van de werkplaats die er stond, kwam al een 16^e- / 17^e-eeuwse kelder met gewelven bloot te liggen. Deze kelder lag op het achterterrein en heeft vermoedelijk tot een pand behoord dat zijn voorgevel aan de Arnhemsestraat had. Het voorterrein tussen de kelder en de Koesteeg bleek in de periode 18e tot de 20e eeuw al verstoord te zijn tot in het natuurlijke zand. Een bakstenen waterput, daterend uit de 18e eeuw, vormde één van de weinige archeologische sporen op het voorterrein.

Hoek Lieve Vrouwestraat – Lieve Vrouwekerkhof

In oktober en november 2009 heeft het Centrum voor Archeologie een opgraving uitgevoerd waar kort daarvoor nog pizzeria Lorenza stond, op de hoek van de Lieve Vrouwestraat en het Lieve Vrouwekerkhof. Op deze locatie komt een hotel en restaurant met een diepe kelderruimte. Kenmerkend voor opgravingen in de binnenstad is een grote hoeveelheid archeologische resten en een lange opeenvolging van bewoning. Ook bij dit onderzoek was dat het geval; het oudste spoor dateert uit de 12^e eeuw en bestaat uit een greppel, die min of meer haaks op de Lieve Vrouwestraat is georiënteerd. Vermoedelijk hoort deze greppel bij agrarisch gebruik van dit gebied, bijvoorbeeld

bij een boerderij, of als afwateringsgreppel bij een akker. Sporen van bewoning uit deze periode zijn vaker in de binnenstad aangetroffen, onder andere bij opgravingen op het Lieve Vrouwekerkhof, pal naast het onderzoeksgebied. Uit de 13e eeuw dateert een aantal paalsporen, verkleuringen op de plek waar ooit houten palen gestaan hebben. Of de palen onderdeel zijn van één of meer houten gebouwen, en wat de functie hiervan is geweest valt niet precies vast te stellen. Waarschijnlijk was het een boerderij gestaan of bijgebouw.

Na de bouw van de eerste stadsmuur (voltooid rond 1300) veranderde de functie van het onderzoeksgebied van agrarisch tot stedelijk. Het terrein wordt opgehoogd en – in de 14^e of 15^e eeuw – bebouwd: een bakstenen huis, met de voorgevel aan de Lieve Vrouwestraat. Van dit huis zijn enkele funderingen aangetroffen en een kelder met in de keldermuur een kaarsennis. In een hoek werd een houten ton aangetroffen, die ingegraven was in de keldervloer. Mogelijk was het een voorraadvat en ingegraven om de inhoud koel te houden. Op de bodem van de ton was het merkteken van de kuiper zichtbaar.

Uit de periode van de 16^e en 17^e eeuw zijn weinig vondsten gedaan. Dit wijst op een lang gebruik van het pand dat in de 14^e / 15^e eeuw gebouwd is. De eerste duidelijke sporen van nieuwbouw dateren uit de 18^e eeuw wanneer een aantal kelderruimten over de gehele breedte van het perceel, wordt gebouwd.

Het onderzoek heeft een ‘gewichtige’ vondst opgeleverd: een vrijwel complete molensteen met een diameter van circa 1,40 meter, die vlak onder het maaiveld werd aangetroffen. Uit deze vondst moet niet de conclusie getrokken worden dat hier een molen gestaan heeft. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen wat de steen hier dan wel deed; mogelijk werd de molensteen als fundering gebruikt voor het aambeeld van de smederij die hier in de 20^e eeuw gevestigd was.

Doornseweg

In opdracht van de Provincie Utrecht zijn in 2009 op de verkeerskruising Doornseweg – Dodeweg West – Laan 1914 een fietstunnel en een tweetal nieuwe fietspaden aangelegd. Voordien heeft het Centrum voor Archeologie van de Gemeente Amersfoort, op de plaatsen waar het bodemarchief verstoord zou worden een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Hierbij zijn prehistorische (Bronstijd en IJzertijd) kringgreppels, een deel van een (huis?)plattegrond en een bijgebouw gevonden. Uit de middeleeuwse periode dateren sporen van zogenaamde grondverbetering.

Eén van de kringgreppels kon volledig worden opgegraven, de overige drie lagen slechts gedeeltelijk binnen het plangebied. Een kringgreppel lag om een grafheuvel en hierin bevond zich vaak een crematiegraf. Het heuvellichaam dat oorspronkelijk binnen de greppels heeft gelegen, is in geen enkel geval meer aangetroffen, noch de resten van een crematiegraf. Het terrein is in de perioden na het aanleggen van de grafmonumenten grotendeels afgetopt waardoor sporen hiervan zijn verdwenen. Alleen de greppels zijn dus bewaard en hieruit komen aardewerkvondsten die in de Late Bronstijd-Vroege IJzertijd (circa 1000 tot 700 v.C.) worden gedateerd.

Bij opgravingen in de directe omgeving van de onderzoekslocatie zijn delen van grafheuvels opgegraven, mogelijk vormen deze samen met de hier aangetroffen grafheuvels één groot prehistorisch grafveld.

Behalve de kringgreppels is ook een groot aantal paalsporen gevonden. In totaal kunnen 14 paalsporen met zekerheid aan een huisplattegrond worden toegeschreven. Een viertal andere sporen behoorde waarschijnlijk toe aan een klein bijgebouw. Beide structuren dateren gezien de aardewerkvondsten uit de late IJzertijd of de Romeinse IJzertijd.

Uit de middeleeuwen dateert een aantal grondverbeteringsporen. Deze sporen, langwer-

pige rechthoekige grondbedden, worden met de middeleeuwse bewoning van Oud Leusden in verband gebracht. Deze nederzetting ligt op nog geen 200 meter van de onderzoekslocatie.

Ondanks dat het een klein onderzoek betrof zijn veel interessante vondsten gedaan, die informatie verschaffen over de lange bewoningsgeschiedenis van dit gebied en daarmee het belang van dergelijke, relatief kleine, onderzoeken aantoonde.

Wieken-Vinkenhoef

Het grote archeologische project op het huidige bedrijventerrein Wieken-Vinkenhoef beleeft zijn

laatste fase. In 2009 zijn drie percelen aan de noordzijde van de Hogeweg (nrs. 278, 279, 280) en een perceel aan de zuidzijde (nr. 325) onderzocht en in 2010 zullen de laatste twee worden aangepakt. Archeologisch onderzoek op twee van de percelen leverde in 2009 weer IJzertijdbe-
woning op en in het derde perceel bevonden zich paalsporen van tabaksschuren.

De percelen 278 en 279 liggen tussen de Oude Lageweg en de Hogeweg. De onderzochte delen bevonden zich ter plaatse van twee zandopduikingen gescheiden door een lichte depressie. Op de zuidelijke zandopduiking werden sporen van bewoning uit de IJzertijd aangetroffen. In het westen bestonden de sporen uit paalsporen van boerderij en een paar (afval)kuilen. De plattegrond van de boerderij was niet compleet en bestond uit twee rijen dubbele sporen van wandstijlen en een paar sporen van binnenstijlen. De boerderij lag zuidwest – noordoost georiënteerd. Het meeste aardewerk was afkomstig uit de afvalkuilen en kan gedateerd worden in de Late IJzertijd (250 v. Chr. – o). Ten oosten hiervan lagen de sporen van een noordwest-zuidoost georiënteerde boerderij. Op een paar sporen (van deurposten) bij de ingangen na, werden geen sporen van wandstijlen gevonden. Er was een duidelijke indeling in stal- en woondeel te onderscheiden. Tussen beide lag een toegangspartij waarvan alleen de toegang in de noordelijke wand bewaard was. De zuidelijke lange wand was minder goed bewaard; door ploegwerkzaamheden zijn hier veel van de sporen verdwenen. Opvallend in deze plattegrond is de afwezigheid van dubbele sporen van wandstijlen en het voorkomen van veelal rechthoekige paalsporen. De gevonden aardewerkscherven duiden op een datering in de Midden of Late IJzertijd. Nergens zijn de (paal)sporen van spiekers gevonden. Het is echter niet uit te sluiten dat deze zich bevonden tussen de beide plattegronden in, waar een huidige perceelsloot ligt en waar ook dieper is

geploegd om het midden van beide percelen op een hoger niveau te krijgen voor een goede afwatering. Het is eveneens mogelijk dat de spiekers zich bij de randzones van de depressies bevonden en door vernatting niet herkenbaar meer waren.

Perceel nr. 325 ligt ten zuiden van de Hogeweg en hier zijn de paalsporen van vijf huisplattegronden en van 19 spiekers (opslagschuurtjes) opgegraven. Ook de resten van een (afval)kuilen en van waterkuilen werden aangetroffen. Alle boerderijen lagen ongeveer oost-west georiënteerd. De sporen van slechts twee boerderijen zijn vrijwel volledig vrijgelegd, de andere werden verstoord door perceelsslotten of waren gedeeltelijk reeds verdwenen. De sporen vormen de resten van (delen) van drie of vier erven uit de IJzertijd. Een paar boerderijen lagen dicht bij elkaar en lijken elkaar in tijd hebben opgevolgd en behoorden dus tot één erf. De boerderijen, met woon- en staldeel, hebben allen een dubbele paalzetting van de wanden; een typisch kenmerk voor plattegronden uit de IJzertijd. Het in de paalsporen gevonden aardewerk dateert de boerderijen in de Midden – tot vroege Late IJzertijd (tot ca. 150 v. Chr.). Tussen de erven werden twee concentraties aardewerkscherven uit de IJzertijd gevonden en rond de concentraties zijn relatief veel scherven aangetroffen die niet aan sporen zijn te relateren. Het materiaal lag verspreid in een gebied met een omvang van ongeveer 7 meter. De twee concentraties betroffen de scherven van één tot twee potten of schalen. De reden waarom dit materiaal zich daar bevond, is niet duidelijk.

Nabij de Hogeweg bevonden zich evenwijdig lopende sporen van karrenwielen. In de karrensporen zijn geen vondsten aangetroffen, maar het is zeer aannemelijk dat ze een laatmiddeleeuwse datering hebben. De sporen lagen zuidwest-noordoost georiënteerd, dat overeen komt met de richting van laatmiddeleeuwse karrensporen,

die reeds op andere percelen in het gebied Wieken-Vinkenhoef werden gedocumenteerd.

Op de kadastrale kaart van Slits uit 1832 staat op perceel nr. 280 een tabaksschuur getekend. Vrijwel exact op dezelfde plaats vonden de archeologen de paalkuilen van niet één maar van vijf schuren. Ten zuiden van de paalkuilen bevonden zich de sporen van tabaksbedden. De verschillende tabaksschuren hebben elkaar in de loop van de tijd opgevolgd; waarschijnlijk vanaf de 17e eeuw. De schuren hadden allen houten stijlen en wanden, maar de in jongste fase (18e / 19e eeuw) vertoonde grote kuilen de plaats van bakstenen poeren waarop de houten stijlen stonden. De oudere schuren waren rond 23 m lang en 8 tot 9 m breed, maar de jongste schuur had de enorme lengte van 63 m en een breedte van iets meer dan 10 m.

Tot nu toe zijn in het gebied de Wieken-Vinkenhoef 16 tabaksschuren gevonden en

gedocumenteerd. Over deze sporen van de Amersfoortse tabaksteelt zal binnenkort een publicatie verschijnen.

Het aantal opgegraven boerderijen uit de IJzertijd staat nu op 33, verdeeld over een twintigtal erven met in totaal meer dan 150 opslagschuurtjes. Er is dus sprake van een intensieve bewoning in – vooral – de Late IJzertijd (250 v. Chr. – o) op de dekzandrug waar nu het bedrijventerrein wordt gerealiseerd. Natuurlijk zullen niet alle erven gelijktijdig zijn geweest en alleen de volledige uitwerking van alle opgravinggegevens kan hierin duidelijkheid verschaffen.

BUNSCHOTEN

Dorpsstraat 28-30 en de discussie over het ontstaan van Bunschoten

In de zomer van 2009 voerde het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort een

Vereenvoudigd overzicht van de opgravingsporen van Dorpsstraat 28-30.

Tekening van de doorsnede door het onderzoeksterrein van west naar oost, Dorpsstraat 28-32.

onderzoek uit op het perceel Dorpsstraat 28-30 in Bunschoten. Het perceel ligt aan de westzijde van de Dorpsstraat schuin tegenover de Sint-Catharinakerk. Het maaiveld van dit perceel nabij de Dorpsstraat ligt op straatniveau maar naar het westen daalt het maaiveld meer dan 70 cm tot bij de huidige westelijke perceelsloot. Ten westen van deze noord-zuid gerichte sloot bevindt zich het grasland van een nooit gerealiseerde stadsuitbreiding binnen de 'borchwal' van het laatmiddeleeuwse Bunschoten.

Het onderzoek heeft interessante gegevens opgeleverd die van belang zijn in de discussie over het ontstaan van Bunschoten. Deze kwestie speelt al een tiental jaren. Er is een theorie die stelt dat Bunschoten is ontstaan op een 'eiland' van pleistoceen zand dat dóór het veen aan de oppervlakte kwam. Iets anders gesteld luidt het; 'de veenbult waar nu de oude dorpskern van Bunschoten ligt, moet een relatief droge plek in het moeras zijn geweest. Het zand ligt hier op vrij geringe diepte onder het veen' (Mijnssen-Dutilh, 2007, 44). In deze visie is Bunschoten ontstaan op een eiland, of dit nu een zandopduiking is of een veenbult, hoewel beide niet bepaald hetzelfde zijn. In deze theorie wordt Eemland, voordat de mens ingreep, beschouwd als één groot moeras waarin de Eem als een modderige stroom haar weg vond. Rond Bunschoten werd dit moeras in de late middeleeuwen ontgonnen in westelijke richting naar de Eem en naar het oosten tot aan de Laak. Deze theorie is hoofdzakelijk gebaseerd op schriftelijke bronnen. De tweede theorie gaat van een andere veronderstelling uit. In het verleden bestond Eemland uit veen, d.w.z. uit vlak zeggegeven met een aantal grote veenbulten van voedselarm veenmosveen (Vervloet, 2007, 19-21). Bunschoten lag op een enorme veenkoepel waarvan het centrum zich in de huidige Zuiderzee bevond. Door laatmiddeleeuwse stormvloedden is een groot deel van deze veenkoepel verdwenen. In het westen groeide het veen tegen

de uitloper van de Utrechtse Heuvelrug (het Gooi) op. De Eem is een veenstroom die het overvloedige water van de veenkussens opving. De basis van de laatmiddeleeuwse ontginningen was de rivier de Eem waarbij het veen in het westen naar het Gooi toe werd ontgonnen (ontwaterd) en aan de andere kant van de rivier in oostelijke richting tot aan Bunschoten. De lijn Bunschoten-Spakenburg was de achterkant (de achterkade) van deze ontginningen. Deze tweede theorie gaat vrijwel geheel uit van het (gereconstrueerde) oorspronkelijke landschap.

Nu volgen in het kort de resultaten van dit onderzoek en we zullen zien wat dit betekent voor de bovenstaande theorieën. Nabij de Dorpsstraat bevindt de bovenkant van het dekzand zich 4 m onder het maaiveld. Naar het westen, tot 50 m van de straat, blijft de bovenkant op hetzelfde N.A.P. niveau. Op het dekzand ligt een 20 cm dik pakket blauwe klei en hier bovenop is de veengroei begonnen. Dit veen heeft nog een dikte van ca. 1.85 m. Op dit natuurlijke veen ligt een 20 tot 30 cm dikke laag vervuild veen. Naar het westen wordt de laag dikker (tot max. 80 cm) en duikt geleidelijk naar beneden. Deze laag eindigt bij een sloot op 34.50 m achter de rooilijn van de Dorpsstraat. Vervolgens is op het vervuilde veen een dik pakket opgebracht veen aanwezig. De meer dan 1 m dikke laag veen is volledig veraard (verhard) en bevatte aardewerkscherven. In de opgebrachte laag bevinden zich zes kleilagen, afgewisseld door veraard veen; het zijn de resten van oude vloer- en loopniveaus waarin zich soms brandsporen (haard?) bevinden. Resten van bijhorende huizen zijn niet gevonden. In het westen is geen sprake van veraard veen; alleen het al genoemde vervuilde veen. Op het veen is gewoonnd waardoor het is ingezakt en veraard en weer verhoogd met veen (zeker zes keer). Gezien het aardewerk vond dit plaats in de 14^e eeuw (mogelijk al eind 13^e) maar verdween de bewoning in het midden van de 15^e eeuw. Boven

op het veraarde en vervuilde veen liggen puinige kleilagen die ook in het westen naar beneden lopen richting de genoemde noord-zuid sloot. De kleilagen stammen uit de 16^e / 17^e eeuw. De twee bovenste kleilagen lopen echter over de sloot heen. Vanuit de sloot begint een oost-west gerichte sloot, die in het veen is ingegraven en in het westen precies aansluit op perceelsloten zoals die zijn weergegeven op de oudste kadastrale kaarten uit de 19^e eeuw. Deze sloten gaan terug tot de laatmiddeleeuwse ontginningen. In de vulling van de sloten onder het perceel Dorpsstraat 28-30 is aardewerk gevonden dat toont dat ook de sloten omstreeks het midden van de 15^e eeuw buiten gebruik raakten. Heeft dit te maken met het historische gegeven dat Bunschoten door de Utrechtenaren in 1430 met de grond gelijk is gemaakt?

De opgraving toont geen spoor van een eiland van zand. Het zand ligt wel vlak onder het veen maar dan 4 m onder het maaiveld. Tijdens werkzaamheden in 1977 aan het riool onder de hele lengte van de Dorpsstraat is destijds ook niets waargenomen dat op een zandopduiking wijst (Vervloet 2007, 19-20). Wel is een tot 2 m dik pakket veen geconstateerd; dus men kan stellen dat de oude dorpskern (bij de kerk?) van Bunschoten op een veenbult ligt. In de opgravingputten bij de Dorpsstraat bevindt zich de bovenkant van het natuurlijke veen hoger dan het veen meer naar het westen en is sprake van ophogingen met (veraard) veen. Het 14^e-eeuwse Bunschoten lag hoger dan de onmiddellijke omgeving. Bewoningssporen zijn alleen gevonden tussen de straat en de noord-zuid lopende sloot 34.50 m naar het westen.

De oost-west georiënteerde ontginningsloot onder het perceel stopt juist vóór de veenophogingen en sluit aan op de noord-zuid gerichte sloot. Deze laatste diende om het water uit het hoger gelegen (niet ontgonnen) veen in het oosten op te vangen. Dit veen is door de

bewoning en ophogingen samengedrukt en was oorspronkelijk veel dikker (en dus hoger). De noord-zuid sloot leidde het water rond het westelijke, ontgonnen gebied naar de zijdwenden. Er is geconstateerd dat de diepte op de kruising van beide sloten 50 cm meer was dan de diepte van de oost-west sloot verder naar het westen alsof men wilde voorkomen dat het water deze sloot inliep en gedwongen werd naar de zijdwenden te vloeien.

De conclusie die uit de opgravinggegevens volgt, luidt dat Bunschoten ontstaan is op de achterkade van een ontginning die vanaf de Eem naar het oosten gericht was. De boerderijen stonden aanvankelijk langs de Eem en mogelijk werd dit Uitwijk (iuxta Eme) genoemd, voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1203 (Vervloet 2007, 26 e.v.). Wellicht speelde ook Eembrugge (Ter Eem) een rol in de ontginningen en in 1254 was hier sprake van een kerk. Ook ten westen van de Eem werd ontgonnen vanuit Eembrugge en in de loop van de 13^e eeuw werden boerderijen verplaatst naar de achterkade (Wakkerendijk in Eemnes) van de ontginningen. Kerkelijk maakte Eemnes aanvankelijk onderdeel uit van de parochie Ter Eem. Bunschoten wordt in de schriftelijke bronnen voor het eerst genoemd in 1294, welk jaartal ondersteund wordt door de archeologische bevindingen. Tegen het einde van de 13^e eeuw gebeurde hier hetzelfde als ten westen van de Eem; de bewoning verplaatste zich van de Eem naar de achterkade in het oosten. Er zijn bronnen waaruit afgeleid kan worden dat Bunschoten tot in de 16^e eeuw een geldsom betaalde aan de parochie Ter Eem, ter compensatie van inkomsterving, omdat parochianen naar Bunschoten waren vertrokken waar tegen het einde van de 13^e eeuw sprake is van een "presbyter de Bonscoten" (Broer 2000, 267). De Bunschoters waren waarschijnlijk afkomstig van hoeven van de vroegste ontginningen langs de Eem en vielen kerkelijk onder de parochie Ter Eem. De hoeven

langs de Eem liggen nu onder een kleipakket. Dit is ontstaan door overstromingen, doordat het ontgonnen veen inklonk en zeewater kon binnestromen. Dit speelde natuurlijk een grote rol in de verhuizing naar de hoger gelegen achterkaden. Archeologische resten van deze hoeven zijn (nog) niet teruggevonden. Het ontstaan van Bunschoten op een achterkade is dus zeer aannemelijk. Een opgraving iets naar het noorden (Dorpsstraat 8-10) heeft ook veenophogingen en bewoningssporen vanaf het einde van de 13^e eeuw tot halverwege de 15^e eeuw aangetoond. Deze gegevens zijn nog niet gepubliceerd. Een waarschuwing is natuurlijk op zijn plaats. Beide onderzoeken aan de westkant van de Dorpsstraat zijn speldenprikken; procentueel zijn het hele kleine stukjes van de totale oppervlakte van de bewoning langs de straat binnen de 'brochwalle'. Van de oostkant van de straat weten we, archeologisch gezien, praktisch niets. Alleen toekomstig onderzoek kan het bovenstaande bevestigen.

Leusden
De Schammer, deelgebied 3

Het gebied rond de Schammersteeg is in het kader van natuurontwikkeling op de schop gegaan. Vooraf aan deze werkzaamheden zijn in de loop der jaren op diverse locaties archeologische onderzoeken uitgevoerd door het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort. In 2007 werden de sportvelden van de MHC Leusden onderzocht. In het jaaroverzicht Archeologie 2007 (zie Jaarboek 2008) is over de bewoningssporen uit de Bronstijd, de IJzertijd en de late middeleeuwen bericht. In

2009 vond een opgraving plaats in deelgebied 3 ten westen van de voornoemde sportvelden. Het gebied en de onmiddellijke omgeving liggen op de top en de flanken van een oost-west gerichte dekzandrug. Deze ruggen zijn een belangrijk kenmerk van de Gelderse Vallei in het verleden en in het heden. De dekzandruggen worden omzoomd door laagten waarin de beken richting de rivier de Eem stromen; in dit geval de Barneveldse Beek in het noorden en de Modderbeek ter plaatse van het huidige Valleikanaal.

In het uiterste noordwesten van de opgraving is het enige spoor aangetroffen dat uit de periode van de Late Bronstijd (ca. 100-500 v. Chr.) stamt. Het was een kuil of paalspoor waarin zes scherpen met grove magering (dit is materiaal, in veel gevallen zand, dat door de klei gemengd wordt, vóór het vormen van de pot) zijn gevonden. Van enige structuur is hier niets gevonden, in tegenstelling tot het gebied dat in 2007 is onderzocht en waar een boerderij uit deze periode werd gevonden.

Vanaf de Midden IJzertijd tot in de Late IJzertijd (500 v. Chr. – 0) werd op de dekzandrug gewoond. De archeologen legden de paalsporen

De sporen uit de IJzertijd, Schammer, deelgebied 3.

bloot van vier boerderijen op de noordelijke flank van de rug. Twee bevonden zich min of meer in elkaars verlengde en een derde lag iets verschoven van de eerste twee. De boerderijen waren oost-west georiënteerd en de plattegronden tussen 15 en 18 m lang en iets meer dan 5 m breed. De boerderijen hadden een stal- en een woondeel en in het midden bevonden zich de ingangen. Ten zuiden en ten noorden van de drie boerderijen lagen de paalsporen van kleine opslagschuurtjes ('spiekers'). Meestal waren de spiekers vierkant tot rechthoekig en rond de 2 m groot. De zespalige spiekers waren vaak groter en vlak bij één van de boerderijen lag een grote negenpalige spieker met een omvang van 5 bij 4 m. Een vierde boerderij had een andere oriëntatie en was wat langer maar iets ranker. Deze boerderij stamt uit de Late IJzertijd. Het woondeel lag in het noorden en in het zuiden de stal. Verspreid rond deze boerderij bevonden zich vier- en zespalige spiekers.

De drie bij elkaar gelegen boerderijen en de spiekers in hun omgeving hebben één erf gevormd. Het is aannemelijk dat de drie boerderijen elkaar in tijd hebben opgevolgd; een huis

werd als afdankertje afgebroken terwijl tegelijkertijd de nieuwe boerderij werd opgebouwd. Het erf werd na verloop van tijd opgegeven en wellicht vervangen door de boerderij en spiekers uit de Late IJzertijd. Waterputten werden niet aangetroffen, maar wel het restant van een waterkuil ten noorden van de erven. Van afvalkuilen is geen spoor gevonden maar dit is begrijpelijk want in een venige depressie ten noorden van de IJzertijdbewoning is veel afvalmateriaal in de vorm van aardewerkscherven en gefragmenteerde botresten aangetroffen. De vochtige laagte werd dus als vuilnisbelt gebruikt.

Het veen was een gevolg van vochtiger tijden waardoor veengroei kon plaatsvinden en waarna de dekzandrug ongeschikt werd voor bewoning. Het veen groeide over de dekzandrug heen en pas in de late middeleeuwen kon het gebied van de rug door een natuurlijke verlaging van het grondwater en door ontginningen weer bewoonbaar gemaakt worden.

Dwars door en tussen de sporen uit de IJzertijd waren sporen van een andere kaliber aanwezig. Het betroffen grote en diepe paalkuilen, greppels en grote, ronde grondverkleuringen van dichtgegooide waterputten. Ze zijn de weerslag van een groot boerenerf dat, gezien het in de sporen aangetroffen aardewerk, in de 13^e eeuw is te dateren en in het begin van de 14^e eeuw werd verlaten. Het erf werd omringd door greppels die aangaven dat het circa 40 m breed was, maar hoe ver het erf naar het oosten doorliep is niet duidelijk, doordat opgravingsvlak niet verder ging. In het westen was een opening in het greppelsysteem die de toegang tot het erf vormde. Centraal op het erf stond een grote boerde-

De sporen uit de Middeleeuwen, Schammer, deelgebied 3.

rij met een lengte van ongeveer 20 m en een breedte van 10 m. In de grote paalsporen stonden de zware binnenstijlen en in de buitenste rij sporen, de veel lichtere stijlen van de wand. De noordelijke wand had een licht gebogen verloop terwijl in de zuidelijke wand extra paalsporen aanwezig waren. Dit wijst op een verbouwing aan de zuidzijde van de boerderij van een kleinere boerderij met licht gebogen wanden naar een groter exemplaar waarbij de wanden rechtgetrokken werden. Bij de noordoosthoek van de boerderij werd een hooiberg opgericht met zware palen die in een kring stonden met mogelijk een centrale paal. De hooiberg had een omvang van 8 m en extra paalkuilen duiden op een tweede hooiberg op praktisch dezelfde plaats. Deze herbouw en de verbouwing aan de boerderij wijzen op een bewoning in twee fasen op het opgegraven erf. Dit wordt bevestigd door de waterputten: de put dicht bij de boerderij was (in de middeleeuwen) vergraven en dichtgegooid, terwijl de andere put alleen was dichtgegooid. Bovendien strekte de verbouwde boerderij zich uit over een afvoergreppel die afwaterde op de erfgreppel. Tenslotte bevonden zich in de noordwest hoek van het erf twee leemkuilen die werden benut om leem te vermengen met bijvoorbeeld stro om de vlechtwerk wanden van de boerderij te besmeren. In de zuidwest hoek van het erf bevonden zich drie min of meer evenwijdige, korte greppels die wellicht duiden op een moestuin die door middel van deze greppels kon worden bevoeid. Tussen twee van de greppel en de erfgreppel was het spoor van de greppels zeer ondiep of afwezig, wat wijst op een soort dammetje om het waterniveau te kunnen regelen.

De venige depressie, die reeds in de IJzertijd bestond, heeft men in de late middeleeuwen door middel van sloten ontwaterd in zuidwestelijke richting. Iets verder op is tegenwoordig nog een poel aanwezig die een restant is van dit oude afwateringssysteem.

De Schammer, deelgebied 4

Onder barre omstandigheden is in de winter van 2009/2010 een onderzoek uitgevoerd aan de Horsterweg bij de brug over het Valleikanaal. Het onderzoeksgebied ligt 300 m ten zuiden van het onderzoek in deelgebied 3 en op de zuidelijke flank van dezelfde dekzandrug. Snel werd duidelijk dat er sprake was van een zandkop die omzoomd werd door een oude meander van de Modderbeek die ter plaatse van het huidige Valleikanaal stroomde. De kop stak boven de omgeving uit en was droog genoeg voor menselijke bewoning in de late middeleeuwen. In het zand vonden de archeologen de paalkuilen van een grote boerderij met een lengte van 27 m en een grootste breedte van 14 m. De boerderij had gebogen wanden, zoals veel voorkomt in die tijd en wordt aangeduid als een bootvormige woonstal boerderij. In de grote en diepe paalkuilen werden scherven van witbakkend aardewerk met rode verf strepen, het zogenaamde Pingsdorf-aardewerk, gevonden en ook van kogelpotten die gebruikt werden bij het koken. Beide soorten aardewerk stammen uit 12^e eeuw. Nabij de noordwand van de boerderij was een waterput geslagen. Ongeveer 2 m onder de grond bestond deze uit een uitgeholde boomstam en in de vulling van de dichtgegooidde put werd ook Pingsdorf-aardewerk gevonden. Verder naar het noordwesten werden nog eens twee waterputten aangetroffen, die uit dezelfde tijd dateren. Hier zijn ook de paalkuilen van twee hooibergen gevonden en het aangetroffen aardewerk duidt op een herkomst in de 12e eeuw. De paalsporen lagen in een cirkel met een diameter tussen 8 en 8,50 m. Eén van de hooibergen was voorzien van een centrale paal. De boerderij lag min of meer langs de oude beek en de noordwestelijke begrenzing werd gevormd door een erfgreppel, waarin ook 12e-eeuws aardewerk is aangetroffen. De hooibergen en de waterputten lagen binnen de erfgreppel. Hoe groot het erf was weten we

niet; in het noordoosten is het verstoord door de sloop van een veel recentere boerderij die hier tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft gestaan.

Wellicht is de middeleeuwse boerderij gebouwd tijdens een eerste ontginningsfase van het gebied vanaf de 12^e eeuw. Het erf werd na die fase verlaten, want bewoningssporen uit een latere tijd zijn niet gevonden. Wel zijn er runderen, paarden en een varken begraven en dit moet gezien het aardewerk in de diergraven in de 14^e /15^e eeuw zijn gebeurd. De diergraven bevonden

zich boven de oude erfgreppel en ter plekke van een oude hooiberg en van de 12^e-eeuwse boerderij. Een tweede middeleeuwse ontginningsfase van het gebied Schammer wordt mogelijk weerspiegeld door het 13^e /14^e-eeuwse boerenerf in deelgebied 3 (zie boven), op de noordelijke flank van de dekzandrug. De opgravinggegevens van beide deelgebieden zijn nog niet volledig uitgewerkt. Het bovenstaande betreft dus voorlopige inzichten.

De opgravingsresultaten van Schammer, deelgebied 4.

LITERATUUR

Broer, C.J.C., 2000. Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000 – ca. 1200). Utrecht.

Dekker, C. en M. Mijnsen-Dutilh, 1995. De Eemlandsche Leeg Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw. Utrecht.

Mijnsen-Dutilh, M., 2007. Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei en Eem (777-1616). Utrecht/Leusden.

Vervloet, J.A.J., 2007. Nederzetting- en ontginningsgeschiedenis. In: Vervloet, J. en S. van den Bergh (red.): *Eemland in verandering. Ontginningen en ruilverka-*

Op veel dagen lag de opgraving onder een laag sneeuw. (Schammer, deelgebied 4)

veling in het gebied van de Eem. Uitgeverij Matrij, 15-36.

Wouda, B., 2008. Boeren op het moer of blij met de klei? Disciplines in discussie over de ontginningsgeschiedenis van het Eemland. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 17 (2008), 47-61.

Verantwoording van de illustraties: 1 t/m 8: Centrum voor Archeologie Amersfoort